כד הקמח — ענוה

עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים (משלי כ"ב:ד'). יודיע הכתוב הזה שבח מדת הענוה כי יש כמה מעלות טובות נקשרות עמה, וביאור הכתוב כפשוטו כי השכר והתועלת המגיע לו לאדם מן הענוה בעולם הזה הוא ד' דברים ואלו הן יראה ועושר וכבוד וחיים. ומן הידוע כי מדת הענוה היא מדה גופנית בחברת הבריות והוא שיהיה אדם ביישן וסבלן ומכבד את הבריות ומדבר בטובתן ויהיה שומע עלבונו ושותק, ומתוך המדה הזאת הגופנית יעלה אדם למדת היראה שהיא מדה שכלית ויבא גם כן לידי עושר כי בעל מדת הענוה הוא שמח בחלקו, וידוע כי הון עתק ימעט בעיני האדם עם הגאוה ויספיק לו המועט עם הענוה, וכיון שכן הוא מסתפק במועט ואינו מתאוה אל היתרונות והוא שמח בחלקו והנה זה עושר. וכמו שדרשו ז"ל (אבות פ"ג) אי זה עשיר השמח בחלקו, ויבא גם כן לידי כבוד כי כשהוא נמנע מן התאוות והוא שפל רוח יספיק לו מה שעלה לחלקו. הנה זה לו כבוד והוא שכתוב (משלי כ"ט:כ"ג) ושפל רוח יתמוך כבוד, וכתיב (שם יח) ולפני כבוד ענוה כי מי שיש לו כבוד מדת הענוה קדמה לו כבר ויבא לידי חיים כי המתאוה אל היתרונות הנה הוא דואג כשלא יעשר ולא יקום חילו כאות נפשו והיו חייו חיי צער על שלא השיג כל חפצו והדאגה מקצרת הימים ונמצא מצטער על עולם שאינו שלו אבל השמח בחלקו לא ידאג על מה שקנה וימלט מן הדאגה ויחיה חיי שלוה. ובמדרש עקב ענוה יראת ה' מה שעשתה חכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עקב לסוליתה דכתיב (שם קיא) ראשית חכמה יראת ה' וכתיב עקב ענוה יראת ה', עשה המדרש מלת עקב מלשון עקב, ולמדנו מזה כי מדת הענוה גדולה מהחכמה כי היראה שהיא בראש החכמה הלא היא לרגל הענוה:

וידוע כי לכל מדה מן המדות יש שתי קצוות קצה ראשון וקצה אחרון. ועוד יש שלישי והוא המצוע, ומדת הענוה היא ממוצעת בין הקצה הראשון שהוא גאוה והקצה השני שהיא השפלות, והנה המיצוע בכל שאר המדות הוא הדבר הבינוני והטוב לאדם שיבור לו ושיתנהג בו ושלא יטה לאחד מן הקצוות שהוא דבר רע ומר. ועל זה אמר שלמה (שם ד) פלס מעגל רגלך, כיון בזה להזהיר את האדם שידריך עצמו במיצוע שתי הקצוות כלשון הפלס שהוא ממוצע בין שתי הכפות ואין יוצא לחוץ ואז יכונו כל מדותיו כי הוא הדרך הישר ללכת בו, וזהו שהוסיף ביאור ואמר אחריו אל תט ימין ושמאל כלו' שילך באמצע ולא יטה לאחת הקצוות, אבל במדת הענוה הוזהרנו בה שיטה אדם את עצמו אל הקצה האחרון שהיא מדת השפלות לא יבחר להשאר בדרך המיצוע פן יתקרב לגבול הגאוה שהיא המדה המגונה המזקת את האדם והמטרדת אותו בגוף ובנפש מן החיים המקריים ומן החיים הנצחיים ועל זה אמרו רז"ל במוסריהם במסכת (אבות פ"ד) מאד מאד הוי שפל רוח שתקות אנוש רמה, וכפל המלה באמרו מאד מאד ללמד דעת את העם שיטה אדם עצמו אל הקצה האחרון שהוא השפלות, ומפני שהענוה מדה מפוארה ומעולה ותועלתה עצומה ומפורסמת לעין לכך הזכיר דוד על עצמו (תהילים נ"א:י"ט) לב נשבר ונדכה. ואף על פי שהיה מלך גדול ונביא וגדול שבשבעים זקנים וכענין שכתוב (שמואל ב כ"ג:ח') יושב בשבת תחכמוני הפליג על מדת הענוה וקרא עצמו לב נשבר ונדכה וכן מצינו במשה רבינו ע"ה שהיה ראש הנביאים כלם ולא שבחו הכתוב בשאר המדות העליונות שהיו בו אלא במדת ענוה, וזה שאמר (במדבר י"ב:ג') והאיש משה עניו מאד, והזכיר מאד לבאר כי משה רבינו לא רצה לעמוד על המיצוע בלבד שהוא לשון ענו אבל הטה עצמו מן המיצוע אל צד השפלות וע"כ הזכיר מאד:

ובב"ר גדולה מדת הענוה שאפילו בהקב"ה נאמרה שנא' (תהילים י"ח:ל"ו) ותתן לי מגן ישעך וימינך תסעדני וענותך תרבני, ותתן לי מגן ישעך אלו ישראל שכן כתיב (שם) מגן הוא לכל החוסים בו, וימינך תסעדני זו התורה שנא' (דברים ל"ג:י"ב-י"ג) מימינו אש דת למו. וענותך תרבני וכי יש ענו מן האלהים תלמיד יושב לפני רבו ללמוד וכשגומר התלמיד אומר לרב הוגעתיך אבל ישראל היו למדים מן הקב"ה וכשבאין ליפטר אומר להם הקב"ה הרבה הוגעתי אתכם שנא' (שם א) ה' אלהינו דבר אלינו בחורב לאמר רב לכם וגו' הוי אומר וענותך תרבני. רבי אומר מהו וענותך תרבני אמר רבי שמעון בן נזירא מי ענו כהקב"ה התלמיד אומר לרב בא ושנה לי פרק אחד והוא אומר לך וקדמני במקום פלוני אבל הקב"ה אינו כן אמר ליחזקאל (יחזקאל ג':כ"ב) קום צא אל הבקעה ושם אדבר אותך יצא יחזקאל ומצאו להקב"ה שקדם

לשם שנאמר (שם) ואקום ואצא אל הבקעה והנה שם כבוד ה' עומד הוי אומר וענותך תרבני, אמר רבי אלעזר בשם רבי יצחק ראה ענוה שביד הקב"ה ראה מה כתיב (שמות י"ט:י"ט) משה ידבר והאלהים יעננו בקול הוי אומר וענותך תרבני, אמר רבי אבא בר כהנא ראה ענוה שביד הקב"ה ראה מה כתיב (יחזקאל מה) ויאמר ה' אלי השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלהי ישראל בא בו והיה סגור. מלך בשר ודם כבודו לכנס בשער הגדול ולא בשער הקטן. אבל הקב"ה נכנס בכבודו בשער הקטן הוי אומר וענותך תרבני, אמר רבי יהודה בר שלום התלמידים מהלכין ואח"כ הרב אבל הקב"ה אינו כן בשביל אברהם שהיה יושב ומצטער אמר הקב"ה למלאכים נלך ונבקר את אברהם כשהן הולכין נגלה עליו האלהים ואחר כך המלאכים שנאמר (בראשית י"ח:א') וירא אליו ה' באלוני ממרא ואחר כך וישא עיניו וירא וגו' הוי אומר ועניתך תרבני, אמר רבי סימון ראה מה כתיב (שם) וילכו האנשים וישקיפו על פני סדום וגו' לא היה צריך לומר אלא והאלהים עומד לפני אברהם אלא תיקון סופרים הוא הוי אומר וענותך תרבני. אמר רבי סימון ראה מה עליו הקב"ה מלך ב"ו מזכיר שמו ואח"כ מזכיר קטיזמי שלו אבל הקב"ה הזכיר מעשיו תחלה שנאמר בראשית ברא אלהים ע"כ במדרש:

וכדי להפליג על מדת הענוה ובעבור הראות את יקר תפארת גדולתה אמר כי המחזיק בה הוא מובטח שהוא בן העולם הבא והוא שאמרו במסכת סנהדרין (כ"ו דף סח:) שלחו מתם אי זהו בן העוה"ב ענותן ושפל ברך מכיך נפשייה שייף ועייל שייף ונפיק לעי באורייתא תדירא ולא מחזיק טיבותא לנפשיה ויהבי רבנן עינייהו ברב עולא בר אהבה, הרי שהקדים מדת הענוה שהיא עליונה על כלם ואח"כ פרט מדת הענוה בגוף ובנפש, שפל ברך הוא שיהיה שפל עם בני העולם בענין משאו ומתנו ובנחת עם הבריות זהו מדות הגוף. מכיך נפשיה הוא רוח שפלה שלא יהיה גבה רוח וזהו מדות הנפש, ובמס' אבות פרק בעשרה מאמרות כל מי שיש בו שלשה דברים הללו מתלמידיו של א"א ושלשה דברים רעים הללו מתלמידיו של בלעם הרשע. עין טובה ונפש שכלה ורוח נמוכה מתלמידיו של א"א, ושלשה דברים רעים הללו מתלמידיו של בלעם הרשע. מה בין תלמידיו של א"א לתלמידיו של בלעם הרשע, תלמידיו של בלעם הרשע יורדין לגיהנם שנאמר (תהילים נ"ה:כ"ד) ואתה אלהים תורידם לבאר שחת וגו'. אבל תלמידיו של א"א אוכלין בעוה"ז ונוחלין העוה"ב, שנאמר (משלי ח':כ"א) להנחיל אוהבי יש וגו'. וביאור זה כי עין טובה הוא שאין לו קנאה על חבירו וחס על כבוד חבירו ככבוד עצמו. נפש שפלה שהוא משפיל את עצמו אצל הכל והוא מעורב עם הבריות, רוח נמוכה היא מדת הענוה, ופירש הר"ם ז"ל ועין טובה היא מדת הסתפקות כלומר שאדם מסתפק במה שיש לו ואיננו להוט אחר המותרות, ונפש שפלה הוא הזהירות, ורוח נמוכה היא הענוה היתירה והשלשה שכנגדם והוא החריצות לקנות ממון הוא עין רעה הפך עין טובה ורוב התאוה הוא נפש רחבה והגאוה הוא רוח גבוהה, ושלש מעלות ההן נתפרסמו לאברהם אבינו ומפני זה יקראו כל מי שימצאו בו אלו הפחיתיות השלשה תלמידיו של בלעם אחר שהתנהג במדותיו. והזהירות לאברהם הוא שאמר לשרה (בראשית י"ב:י"א) הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את. ואמרו רז"ל שמעולם לא נסתכל בה עד אותה שעה וזה תכלית הזהירות, ומדת ההסתפקות לאברהם הוא שהניח כל רכוש סדום ולא רצה ליהנות ממנו כמו שאמר (בראשית י"ד:כ"ג) אם מחוט ועד שרוך נעל. והענוה הוא שאמר (שם י"ח) ואנכי עפר ואפר. אבל בלעם נתפרסם על החריצות על הממון הוא שכתוב (דברים כ"ג:ה') ואשר שכר עליך את בלעם בן בעור ועל התאוה הוא שיעץ לבלק להפקיר את הנשים לזנות עם ישראל ואין ספק כי עצתו של אדם נמשכת אחר טבעו, ועל הגאוה הוא שאמר נאם שומע אמרי אל ושם אמרו (אבות פ"ה) עז פנים לגיהנם ובוש פנים לגן עדן. ודבר ידוע כי הענוה ובושת הפנים סימן לאדם שהוא מזרע אברהם כי טבע הבנים נמשך אחר טבע האב וכן אמר הכתוב (בראשית י"ח:י"ט) כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו וגו':

וידוע כי מדת הענוה מדרכי הש"י הוא ואנחנו מקבלי התורה נצטוינו שנלך בדרכי הש"י שנאמר (דברים כ"ח:ט') והלכת בדרכיו. וכמו שהזכרתי למעלה במדרש על פסוק וענותך תרבני, וכן אברהם אבינו החזיק במדה זו והתנהג בה, ולא ניתנה התורה לישראל עד שנתלבשו במדת הענוה הוא שכתוב במעמד הקדוש (שמות כ':י"ז) כי לבעבור נסות אתכם וגו'. והיה לומר יראתו בלבבכם וכו' אבל דרשו רז"ל יראתו על פניכם זו הבושה, ומדת היראה שהיא כוללת יראת הלב ויראת הפנים היא עיקר כל התורה וכן אמר שלמה (קהלת י"ב:י"ג) סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא וגו':